

Sosyal Sermaye-Din İlişkisi Bağlamında Türkiye'nin Sosyal Sermaye Kaynakları

Yunus EROĞLU*

Hakkâri Üniversitesi

Öz

Sosyal sermaye, bireylerin ve grupların sosyal ilişkileri, ağları ve bu ilişkilerden elde edilen kaynaklar aracılığıyla toplumda güven, iş birliği ve toplumsal dayanışma sağlama kapasitesini ifade etmektedir. Bu kavram, toplumsal yapılar ve ilişkiler üzerinden elde edilen yararları, yani sosyal bağlantıların ve normların toplumun işleyişindeki rolünü vurgulamaktadır. Dinî inançlar ve pratikler de bireyler arasında güven, aidiyet ve destek sistemleri oluşturarak sosyal sermayenin oluşumuna katkı sunmaktadır. Bununla birlikte, dinin sosyal sermaye üzerindeki etkisi kültürel ve toplumsal bağlama bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Bu bağlamda dinî aidiyet, toplumsal dayanışma ve güven duygularını artırabilirken, aynı zamanda toplumsal dışlanma ve bölünmelere de yol açabilmektedir. Bu araştırmanın temel varsayımı ise dini kurumlar ve motivasyonların etkileşimler ağı ile sosyal sermaye unsurları yaratmasıdır. Bundan dolayı dini örgütlenme biçimleri, toplumların sadece inanç boyutunu etkilememekte aynı zamanda insanların ve toplumların etkileşime girmesini, bütünleşmelerini ve iş birliği kurmasını teşvik etmektedir. Sosyal yaşamın birçok noktasında toplumsal faaliyetleri düzenlemenin yanında nasıl olması gerektiğine dair ilke ve normlar ortaya koymaktadır. Bu anlamda din kurumu, sosyal sermayeye önemli ölçüde tesir etmektedir. Sosyal sermayeyi oluşturan davranış, eylem ve zihinsel altyapının temelleri, büyük oranda mensup olunan “din” tarafından belirlenmektedir. Bu bağlamda, sosyal sermaye ile din arasındaki ilişkiyi anlamak, toplumların sosyal yapılarındaki dinamikleri daha iyi yorumlamamıza yardımcı olacaktır. Bu araştırmanın amacı, toplumsal güven, sosyal iş birliği ve dayanışma parametrelerine bağlı kalarak Türkiye’deki sosyal sermayeyi anlamaya çalışmaktır. Dinî faktörlerin sosyal sermaye üzerindeki etkilerini anlamak, toplumsal yapıları ve ilişkileri bu çerçevede kavrayabilmek ve Türkiye sosyal sermayesini bu bilgiler ışığında yorumlamak araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Çalışmada sosyal sermaye kaynaklarının belirlenmesi için ele alınacak olan; güven, sosyal dayanışma, toplumsal iş birliği, sosyal ilişkiler, dinin toplumdaki yeri ve önemi gibi hususlar ise araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu makale, belirli bir konuya ilişkin gerçekleştirilmiş olan çalışmaların sınıflandırılmasını ve yorumlanmasını gerekli kılan derleme makale niteliğindedir. Bu metodolojik gerekçeyle var olan veri, materyal ya da araştırmaların sentezini ve yeniden düzenlenmesini içermektedir. Çalışmanın erişmiş olduğu kaynaklardan hareketle; Türkiye’nin oldukça

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, YMYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, yunuseroglu@hakkari.edu.tr; ORCID: 0000-0002-6076-4868

düşük bir güven düzeyine sahip olduğu, dini motivasyonlardan kaynaklı sosyal dayanışma ve iş birliğinin sosyal sermaye kaynağı ürettiği ve sivil katılımın temel motivasyon kaynağının (dernekleşme nezdinde) dini argümanlar olduğu bu çalışmanın temel bulgularını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Din, Güven, Sosyal Sermaye, Sosyoloji, Türkiye.

***Social Capital Resources of Türkiye In the Context of
Social Capital-Religion Relationship***

Abstract

Social capital refers to the capacity of individuals and groups to provide trust, cooperation and social solidarity in society through their social relationships, networks and the resources obtained from these relationships. This concept emphasizes the benefits obtained through social structures and relationships, that is, the role of social connections and norms in the functioning of society. Religious beliefs and practices also contribute to the formation of social capital by creating systems of trust, belonging and support among individuals. However, the impact of religion on social capital may vary depending on the cultural and social context. In this context, while religious belonging can increase feelings of social solidarity and trust, it can also lead to social exclusion and divisions. The basic assumption of this research is that religious institutions and motivations create social capital elements through a network of interactions. Therefore, forms of religious organization not only affect the belief dimension of societies, but also encourage people and societies to interact, integrate and cooperate. In addition to regulating social activities at many points of social life, it reveals principles and norms about how they should be. In this sense, the institution of religion has a significant impact on social capital. The foundations of behavior, action and mental infrastructure that constitute social capital are largely determined by the "religion" to which one belongs. The aim of this research is to try to understand social capital in Türkiye by adhering to the parameters of social trust, social cooperation and solidarity. Understanding the effects of religious factors on social capital, comprehending social structures and relations within this framework, and interpreting Türkiye's social capital in the light of this information reveal the importance of the research.

In the study, the issues that will be discussed to determine social capital resources are; Issues such as trust, social solidarity, social cooperation, social relations, the place and importance of religion in society constitute the scope and limitations of the research. This article is a review article that requires the classification and interpretation of studies carried out on a specific subject. This involves the synthesis and rearrangement of existing data, materials or research on methodological grounds. Based on the sources accessed by the study; The main findings of this study are that Türkiye has a very low level of trust, that social solidarity and cooperation originating from religious motivations produce a source of social capital, and that the main source of motivation for civil participation (in the eyes of association) is religious arguments.

Keywords

Religion, Social Capital, Sociology, Trust, Türkiye.

Extended Abstract

Social capital is a concept that directly affects the development of a society, promotes social integration and has been emphasized recently. Studies related to social capital have begun to become a systematic field of study, especially since the 1980s and 1990s. Studies revealing the importance of social capital have been generally discussed by Pierre Bourdieu, Robert Putnam, James Coleman and Francis Fukuyama, and different perspectives on defining the concept have been presented.

It is possible to evaluate the concept of social capital as a concept that emphasizes the necessity of a collective social life in order to prevent social disintegration caused by increasing individualization and enables people who come together through trust and warm relationships to act in line with common goals and objectives.

On the other hand, religion has continued to exist in the social sphere since primitive times. While in the modern era, with the great influence of rationalization with the theory of secularism, the idea that religion will withdraw from the social sphere to the private sphere and disappear completely over time is dominant, in the postmodern period, the idea that there is a mutual interaction between religion and rationality has become dominant. Thus, at the last point reached, the thesis that religion will completely withdraw from the social sphere and disappear has been refuted. At this point, religion continues to exist in the social sphere and continues to be a shelter for people to give meaning to life. In this sense, religious motivations continue to organize society and religious principles continue to be a source of social norms.

Religious organizations undertake great duties both because of the coexistence of societies and to facilitate their coexistence. In this sense, forms of religious organization not only affect the belief dimension of the society, but also regulate the integration of people among themselves, their cooperation, the interaction between societies and their activities in many areas of life, and provide information about how these should be.

Religion is one of the most important motivations that encourage people to live together. Especially in Christianity, Islam, Judaism and many other Eastern and Western religions, emphasis is placed on people living together, supporting each other and communing.

The institution of religion seriously affects social capital, and the foundations of behavior, action and mental infrastructure that constitute social capital are largely determined by the "Religion" to which one belongs. In this sense, the social capital effects of religion can be summarized generally under the following headings.

- Religion increases coexistence and cooperation in society.
- In this way, neighbors and relatives are drawn into effective interaction.

- The religious institution reveals the sense of community by keeping the sense of community alive.
- It pioneers civil and volunteer activities around aid and community service.
- Religious institutions or religious structures that envisage the community living together and encourage unity are to create a common memory.
- It has a significant impact on social and moral behavior (abortion, drug use, impact on divorce rates, prevention of participation in criminal activities, etc.).

Religion, as a social phenomenon, not only provides people with a meaningful thought system, but also provides “social roles” for behavior. People exist in society with these roles and maintain their social relations within this framework. The phenomenon of religion, which is the source of the existence of social institutions and questions their legitimacy, also determines the general rules of social relations. In this context, religion, which is involved in the entire structuring process of institutions such as family, education, health, economy, politics and law, is the source of many social functions, including interpersonal relations.

One of the most important thinkers who emphasize the contribution of religion to the formation process of social capital is Coleman. In his studies on young people, Coleman draws attention to the structure of religious ties between generations. According to Coleman, religious institutions; beyond the family, they are institutions that bring generations together and continue their existence in society. For this reason, religious institutions are the rare source of social capital of adult communities that is also accessible to youth and children. Arguing that the influence of religious institutions is decreasing day by day, Coleman accepts that they can no longer provide general and solid foundations for social movement among calculating individuals.

In his studies in the context of religion-social capital, Coleman found that places of worship such as mosques/churches stand out among the environments where civic skills are acquired. Like other non-governmental organizations, religious organizations and institutions help acquire civic skills, break class-based civic loyalty, and allow those with different social statuses to acquire civic skills such as organization and communication. In addition to these functions, it also provides opportunities to increase human capital and develop political participation skills.

Examining the relationship between social trust and religion, Traunmüller states that moral beliefs and views on human nature have an important share in ensuring social trust. In this context, different religious identities can explain differences in individuals' tendencies. Undoubtedly, trusting others is one of these tendencies. Generalized social trust is based on the perception that

most people are part of the same “moral community.” Thus, inclusive religious group identities that advance doctrines of common grace, human potential, and goodness encourage adherents to trust.

Kristin Stromsnes, in her study on the trust-religion relationship she conducted in Norway, found that social trust among religious people; revealed that it was seen more clearly in non-religious people. He also found that people with an interest in religion were, in general, more tolerant of other groups in society when compared to participants who had no connection with religion.

The contribution of religion to social capital is not always positive. Religious motivations, which constitute one of the most important building blocks of binding social capital from the social capital model subjected to a dual classification by Putnam, can sometimes create a closed society and cause them to have a distant relationship with groups outside themselves. This type of social capital, also defined as negative social capital, is generally seen in communities formed by religious motivations and ethnic groups. Putnam discussed the effect of religion on this negative social capital in the example of Northern Italy. In his study conducted in Northern Italy, affiliation with the Catholic religion creates a horizontal effect and has a negative effect on the formation of civic participation. However, in America, Protestantism creates a vertical effect, creating a positive impact on the formation of civic participation and the production of social capital.

This study is a review article that requires the classification and evaluation of studies conducted on a specific field and subject. These types of articles involve the synthesis and reorganization of existing data, materials or research.

This study, which aims to identify existing social capital resources in Türkiye and reveal their relationship with religion, is discussed under three headings; The first title of the research is the conceptual analysis of social capital; The second title is the social capital-religion relationship; In the last title, the reflections of the social capital-religion relationship on Türkiye’s social capital are discussed.

In light of the findings obtained from the research; It is seen that religious institutions and motivations contribute to sources of social capital such as social interaction, family ties, neighborhood and kinship relations. However, its impact on resources such as social trust and civic participation may vary. Despite the Islamic religion’s references to “being trustworthy” and “creating a society of trust”, the fact that trust levels are low in Türkiye shows that these social trust levels cannot be explained only by religion. Among the main reasons why the level of trust in Türkiye remains at such low levels; it is possible to say that social unity has not been achieved in Türkiye, there are active terrorist organizations in Türkiye, differences in income distribution and political polarization in general.

Although the low levels of social trust in Türkiye cannot be explained solely by religion, religious congregations present different data regarding the trust levels of Protestant, Catholic, Orthodox and Islamic religions as a result of the paradoxes of in-group and out-group trust and research; It shows that religion affects low levels of social trust. When making this evaluation, non-religious variables should also be taken into consideration. Economic, social, political and historical differences between countries belonging to different religious communities also constitute other variables in this evaluation. Ignoring these variables will prevent a sound analysis.

The religion of Islam frequently expresses the importance given to social relations and trust values and constitutes an important resource in terms of creating social capital. In a sociological context, we can list the elements of social capital and the values revealed by Islam as follows; participation, social relations, social networks, communication, reciprocity, obligations, solution of social problems, trust, rules and norms, collective mind and unity.

Another important source of social capital of the Islamic faith is congregations. There is a serious religious community in Türkiye. These congregations also provide significant reference to social relations that contribute to social capital. In particular, intra-communal relations develop through worship and religious conversations. In this sense, religious communities in Türkiye have Putnam's "bonding social capital" in terms of bringing people together through religious motivations; In the context of bringing together people from different social statuses and different ethnic identities, it can be cited as an example of the social capital model that he refers to as "bridging social capital". As stated before, binding social capital can also create negative social capital and restrict the representation of differences due to the strong motivation and loyalty it contains.

A general evaluation reveals that religion contributes to social capital at a very high level. It is possible to see this in Türkiye as well. Reaching the desired levels of civic participation and social trust will be possible by creating the country's education system and highlighting human capital.

Giriş

Din, tarih boyunca toplumsal yapıların şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, bireyler ve topluluklar arasında güçlü bağlar kurarak sosyal sermayenin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Sosyal sermaye, bireyler arasındaki güven, normlar ve ağlar üzerinden oluşan bir kaynak olarak tanımlanırken, bu kavramın toplumsal ilişkilerin niteliğini güçlendirdiği ve ortak hedeflerin gerçekleştirilmesine zemin hazırladığı savunulmaktadır. Din ise sosyal sermaye oluşturma sürecinde, bireylerin paylaştığı inançlar, ritüeller ve değerler aracılığıyla birleştirici bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî topluluklar, üyeleri arasında sosyal bağları güçlendirip karşılıklı yardımlaşmayı teşvik ederken, aynı zamanda toplumsal uyum ve dayanışmayı da pekiştirmektedir. Ayrıca dinin sosyal sermaye üzerindeki etkisini anlamak, sadece dinî inanç ve pratikleri incelemekle kalmayıp, bu etkilerin toplumsal bağlamlarla nasıl şekillendiğini de değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Bu çalışma, belirli bir alan ve konuda yapılmış olan çalışmaların sınıflandırılmasını ve değerlendirilmesini gerekli kılan derleme makale niteliği taşımaktadır. Bu makale türleri, var olan veri, materyal ya da araştırmaların sentezini ve yeniden düzenlemesini içermektedir. Bu bağlamda sosyal sermaye kavramının içinde barındırmış olduğu dinamiklerle birlikte geniş bir çerçevesini sunan bu çalışma, sosyal sermaye ve din arasındaki ilişkiyi farklı boyutlarıyla ele almakta ve en nihayetinde Türkiye sosyal sermayesi için din olgusunun kaynak üretme potansiyelini tartışmaktadır.

Kuşkusuz sosyal sermayenin en dikkat çeken kaynaklarını sosyal iş birliği, toplumsal güven, sivil katılım ve sosyal ilişkiler ağı oluşturmaktadır. Bu çalışmada sosyal sermayenin en dikkat çekici etkenler grubundan olan toplumsal güven, sivil katılım ve toplumsal dayanışma perspektifinden ele alınacak olup Dünya Değerler Araştırması'nın 7. Kuşak olarak sunulan ve 2017-2022 yılları arasında gerçekleştiren araştırma verileri başta olmak üzere alana içkin temel bulgular yorumlanacaktır. Çalışmada ayrıca Dünya Değerler Araştırması'nın 2005-2009 ve 2010-2014 yıllarını kapsayan araştırma verileri de mukayeseli bir biçimde sunulacak ve yorumlanacaktır. Türkiye'de var olan sosyal sermaye kaynaklarını saptamayı ve din ile olan ilişkisini açığa çıkarmayı amaç edinen bu çalışma, üç başlık altında ele alınmış olup; çalışmanın birinci başlığında sosyal sermayenin kavramsal analizi; ikinci başlığında sosyal sermaye-din ilişkisi; son başlığında ise sosyal sermaye-din ilişkisinin Türkiye sosyal sermayesine olan yansımaları tartışılmıştır. Diğer yandan bu makale; konuya

ilişkin derlenen verileri yorumlayarak nihai bir sonuca varmak yerine daha kapsamlı bir araştırmanın ön hazırlığı niteliğindedir. Bu sebeple makalenin sonuç ve değerlendirme bölümünde Türkiye'nin sosyal sermaye düzeyini din bağlamında ele alacak muhtemel çalışmalar için öneriler sunmaktadır.

Sosyal Sermaye Mefhumunun Tarihsel Gelişimi ve Ontolojik Temelleri

Sosyal sermaye, bir toplumun kalkınmasına doğrudan etki eden, toplumsal bütünleşmeyi teşvik eden ve son zamanlarda üzerinde önemle durulan bir kavramdır. Bu alanın önde gelen kuramcılarından Coleman, sosyal sermayenin işleviyle tanımlandığını ifade etmiştir. Sermayenin sosyal olandan ayrılan diğer biçimlerinin de açıklanması, sosyal sermayenin özelliklerini daha anlaşılır kılacaktır. Bu bağlamda Bourdieu'nun diğer sermaye türlerine dair çıkarımları dikkat çekicidir;

"Faaliyet gösterdiği alana ve söz konusu alandaki etkinliklerin ön koşulu olan maliyetine bağlı olarak; sermaye kendisini üç şekilde sunmaktadır. Hemen doğrudan paraya dönüştürülebilir ve mülkiyet hakları şeklinde kurumsallaştırılabilir olan ekonomik sermaye, belli şartlar altında taşınabilir ve eğitimsel nitelikler şeklinde kurumsallaştırılabilir olan kültürel sermaye; belli koşullara bağlı olarak ekonomik sermayeye dönüştürülebilen, asalet başlığı biçiminde kurumsallaştırılabilen ve sosyal yükümlülüklerden/bağlantılardan oluşan sosyal sermaye" (Bourdieu, 1986: 16).

Coleman'a göre diğer sermaye biçimleri gibi, sosyal sermaye de üretkendir ve yokluğunda mümkün olmayacak belirli amaçlara ulaşılmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca fiziksel sermaye ve beşeri sermaye gibi, sosyal sermaye de tamamen değiştirilebilir değildir (Coleman, 1988: 56). Michael Woolcock ise sosyal sermayenin temel fikrinin kişinin aile, arkadaşlar ve iştirakçilerden kriz anında çağrılabilir ve kendi yararları için kazanım elde edebilecekleri bir varlık olmasından ileri geldiğine dikkat çekmiştir. Woolcock'a göre sosyal ağları zengin, sivil dernek stokları mevcut olan topluluklar yoksulluğu ve kırılganlığı önlemek, anlaşmazlıkları çözmek ve yeni fırsatlardan yararlanmak için daha güçlü konumdadırlar (Woolcock, 2001: 46). Woolcock, bu görüşleriyle sosyal ağların sosyal dayanışma ve iş birliğine kaynaklık ettiğini ortaya koymuştur. Bu yönüyle sosyal sermaye toplumsal dayanışmayı işlevsel kıldığı gibi ekonomik anlamda da topluluğa fırsatlar yaratabilmektedir.

Sosyal sermaye ile alakalı çalışmalar, özellikle 1980'li ve 1990'lı yıllardan itibaren sistematik bir çalışma alanı olmaya başlamıştır. Sosyal sermayenin önemini ortaya koyan çalışmalar genel anlamda Pierre Bourdieu (1986), Robert Putnam (2000), James Coleman (1988) ve Francis Fukuyama (1997) tarafından ele alınmış ve kavramın tanımlanmasına yönelik farklı bakış açıları sunulmuştur.

Sosyoloji sözlüğü, sosyal sermayeyi Coleman'ın sosyal sermaye-eğitim ilişkisine de vurgu yaparak insanların gerek cemaat gerekse okul içinde parçası oldukları alt kültürlerin dolaylı belirleyicilerinden birisi olarak

tanımlamaktadır (Marshall, 1999: 32). Sosyal sermaye kavramı, ekonomi kökenli sermaye kavramından doğarak toplumsal etkileşim, iletişim, karşılıklık, saygı ve güven gibi bazı temel argümanlarla ekonomik kalkınmanın ve refahın eksik kalan toplumsal yanını gidermek amacıyla sıkça kullanılır hale gelmiştir. Diğer taraftan sosyal sermaye mefhumunun içeriği ve işlevselliği bağlamında İbn Haldun'un toplum kuramında değindiği asabiyet kavramı ile örtüştüğü bazı özelliklerin mevcut olduğunu ifade etmek gerekecektir. Asabiyet kavramı, kabilecilik ya da kan bağı gibi kavramlarla ifade edilmekte iken grup duygusu ve dayanışma bilinci gibi olguları da içerdiğinden sosyal sermaye ile yakından ilişkili bir kavramdır. Ayrıca İbn Haldun, dini bir bilinç olarak dini unsurların asabiyet sahipleri arasındaki çekişmeleri sonlandırıcı, kıskançlığı giderici, ortak amaç ve hedef doğrultusunda insanları bir araya getirici etkisinden bahsederek dini unsurların sosyal dayanışma açısından etkilerini gözler önüne sermiştir (Haldun, 2015: 378). Bu yönüyle asabiyet, dini unsurların da tesiriyle toplumun dayanışma ve yardımlaşma işlevselliğine katkı sunmaktadır. Bununla birlikte sosyal sermaye kavramı 19. yüzyılın ortalarından itibaren artan bireyselleşme eğilimiyle birlikte özellikle iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji bilim dallarının önemli çalışma alanlarını oluşturmuştur. Kavramın içeriğine dair izlekleri sorguladığımızda ulaşabileceğimiz isimler; İbn Haldun'dan sonra Karl Marx ve Emile Durkheim gibi klasik sosyologlardır. Mezkur yazarlar toplumsal alandaki dayanışma, iş birliği, birliktelik, güven vb. gibi bugün sosyal sermaye kavramının içeriğine yerleştirilen bazı temel konu başlıklarında çalışmalar üretmiş, çalışmalarında bu kavramlara yer vermiş isimlerdir.

Demokrasi ve sosyal işlevi ile dayanışmanın sivil toplum kuruluşları ile inşa deneyimine vurgu yapan Tocqueville, "Amerika'da Demokrasi" (1835) çalışmasında Amerika'daki toplumsal, yargı ve siyasal sistemi, sivil toplum kuruluşlarını ve çeşitli örgüt ve kurumları Avrupa ülkeleri ile mukayese etmiştir. Tocqueville, yurttaşların birbirlerinden bağımsız hale gelmelerinden sonra kişinin, toplum üzerinde pek etkisinin olmadığı düşünülse de toplumun, kendisini oluşturan tüm insanların serbest ve kendiliğinden iş birliğiyle ilerletmekte olduğunu belirterek iş birliği ve dayanışmanın önemi üzerinde durmuştur (Tocqueville, 2016: 234). Tocqueville'in bu 1800'lü yılların ilk yarısındaki tespiti sosyal sermayenin en önemli araçlarına atıf niteliği taşımaktadır. Ayrıca Tocqueville, Avrupa'da görülen daha hiyerarşik ve geleneksel ilişkileri işlevsel kılan resmi statü ve sorumluluk ilişkilerinin tersine Amerika'daki gönüllü organizasyonlardaki etkileşimin, münferit Amerikalıları birbirine bağlayan sosyal bir tutkal görevi üstlendiğini belirtmektedir (Field, 2006: 162). Ayrıca yurttaşların evreneselliğini sağlamanın yolu da açıktır;

"Ne yaparsak yapalım, iradelerin özgür iş birliği dışında insanlar arasında hakiki bir kuvvet bulamazsınız. Dünyada yurttaşların evrenselliğini uzun süre aynı amaçla doğru yönlendirebilecek sadece yurtseverlik veya din vardır. Yok olan inançları canlandırmak yasalara bağlı değildir: Ama insanların ülkelerinin kaderiyle

ilgilenmesini sağlamak yasalara bağlıdır. İnsanın kalbini asla terk etmeyen bu belirsiz yurt içgüdüsünü uyandırmak ve yönetmek, bu güdüyü düşüncelerle, tutkularla, gündelik alışkanlıklarla ilişkilendirerek aklı başında ve kalıcı bir duygu haline getirmek de yasalara bağlıdır.” (Tocqueville, 2016: 113).

Sosyal sermayenin sivil katılım kaynağına dikkat çeken Tocqueville, iş birliğinin gücünün yurtseverlik ve din ile mümkün olacağını savunmuştur.

Diğer yandan Karl Marx, insanları birbirine bağlayan ilişkilere pek az önem vermiş olsa da dayanışmayı egemen zümre üzerinden değil de ezilen sınıf üzerinden ele almıştır. Marksizm, mevcut yapıyı ya da en azından kapitalist düzeni sorunlu görmesine rağmen dayanışmanın ilkeleriyle ilgilenmiştir. Bu bağlamda Karl Marx'ın sınıf bilinci ekseninde ele almış olduğu dayanışma fikri, sosyal sermayeye katkı sunmaktadır (Feild, 2006: 159). Marx temelde kapitalist iş birliğinin başlangıçtan itibaren işgücünü sermayeye satan özgür ücretli emekçiye gerektirdiğini ifade etmiştir (Marx, 2018: 34). Bu iş birliğinin en nihayetinde kapitale yarar sağlayan bir yapı olduğu açıktır ve dayanışmanın esaslı içeriği ancak ezilenler arasında gerçekleşecek olan dayanışma ile açığa çıkacaktır. Marx'ın sosyal alanda din mefhumuna yüklemiş olduğu anlam da önem arz etmektedir. Din olgusunun temelde insan tarafından yaratıldığına dair görüşlerinden hareketle; insan eliyle yaratılan ve biçim kazandırılan din mefhumunun önem kaybetmesi gerekecekti. Çünkü; “*dünyanın mutlak kurtarıcısı olma, dünyayı bütün kötülüklerden kurtarma iddiasıyla... din, hep en büyük düşman, her şeyin en nihai nedeni olarak görülmüş, öyle ele alınmıştı.*” (Marx & Engels, 1992: 34).

Emile Durkheim ise, kapitalizm öncesi toplumların mekanik dayanışması ve kapitalizmin organik dayanışması ayrımıyla toplumsal ilişkilerin dönüşümüne vurgu yaparak yabancılaşan ilişkiler dünyasına dikkatleri çekmiştir. Durkheim'in mekanik ve organik dayanışma modelleri tasnifi, bu modellerin birbirlerinin alternatifleri olarak değil de birbirlerini tamamlayan özellikler taşımış ve sosyal kalkınmanın temel unsurları olmasına zemin hazırlamıştır (Field, 2006: 47).

Esasen modern anlamda sosyal sermaye kavramını ilk kullanan Lyda Judsen Hanifan olmuştur. Hanifan'ın bu kavrama yüklediği anlam; özel mülkiyet ve para gibi maddi değerlerden ziyade bireyler arası ilişkilerin günlük yaşam alanlarında geliştirdikleri arkadaşlık, iyi niyet, yakınlık gibi bir takım sosyal etkileşimlerdir (Aslan, 2016: 204). Daha sonrasında gerçekleştirilen sosyal sermaye araştırma ve çalışmaları ise daha çok güven, karşılıklılık, sivil katılım, sosyal ilişkiler gibi olgular üzerine inşa edilmiştir.

Sosyal sermaye kavramı, sosyoloji alanında zaman içerisinde gelişen güçlü sosyal ilişkilerin önemine değinerek ortaya çıkmıştır. Sosyal sermaye kavramına ilişkin birden fazla tanım, yaklaşım ve araştırma metodunun olması, sosyal sermayeye ilişkin bulguların saptanmasında birtakım problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu anlamda Grootaert, sosyal sermaye

kavramının merkezine kurumlar, ilişkiler ve değerleri almaktayken Fowler ise bireyler arası ilişkileri, yükümlülükleri ve sosyal ağların ortaya çıkardığı bilgi birikimini almaktadır. Ayrıca Fortes, sosyal sermaye kavramını bir gruba dâhil olmanın birey ve grup için faydalı olacağı temel varsayımından hareketle “ülkelerin ekonomik faaliyetlerine sosyal ilişkilerin etkisini ortaya koyan ekonomik kavram” olarak tanımlamaktadır (Grootaert, 2010: 54).

John Field, sosyal sermaye teorisinin çok açık olduğunu ve iki kelimeyle açıklanabildiğini dile getirmektedir; “*ilişkiler önemlidir*”. Field’e göre insanlar, birbirleriyle ilişki kurarak, yalnız başaramayacakları veya ciddi güçlükler neticesinde ulaşabilecekleri şeyleri gerçekleştirebilmek için birlikte çalışmalıdırlar. Bu birliktelik, bir dizi iletişim ağıyla birbirlerine bağlanmalarını ve ortak değerlerini bu iletişim araçları vasıtasıyla birlikteliğin diğer üyeleriyle paylaşma eğilimini gerekli kılmaktadır. Sonuç itibarıyla Field, “*Ne kadar fazla insan tanıyor, onlarla ne kadar zaman geçiriyorsanız ve ne kadar ortak hayat görüşü paylaşıyorsanız sosyal sermaye açısından o kadar zenginsinizdir.*” saptamasında bulunmaktadır (Field, 2006: 186). Bu bağlamda sosyal sermaye kavramını, artan bireyselleşmenin neden olduğu toplumsal çözümlerin önüne geçmek adına kolektif bir toplumsal yaşamın gerekliliği üzerinde duran, güven ve sıcak ilişkiler yoluyla bir araya gelen insanların ortak amaçlar ve hedefler doğrultusunda hareket etmelerini sağlayan bir kavram olarak değerlendirmek mümkündür.

Sosyal sermaye kavramının farklı anlamlarda ve farklı yorumlarla ele alınması elbette farklı disiplinlerce çalışma konusu olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat bu kavram özellikle Pierre Bourdieu (1986), James Coleman (1988), Francis Fukuyama (1997) ve Robert Putnam (2000) tarafından geliştirilmiş, kavramla ilgili toplumsal ilişkiler, güven, sivil katılım ve toplumsal eşitsizliğin giderilmesi bağlamlarında önemli ipuçları veren çalışmalar ortaya koyulmuştur.

Bu bağlamda Pierre Bourdieu, sosyal sermaye teorisinin merkezinde “habitus”, “alan” ve “sermaye” kavramlarına yer vermektedir. Toplumsal gerçekliğin anlaşılması için bu kavramların gerekliliği üzerinde duran Bourdieu, sosyal sermayenin oluşum sürecinde bu kavramların etkin rol oynadığını belirtmektedir. Bourdieu’ya göre, bireyler toplumsallaşma sürecinde ailelerinden (tevarüs eden sosyal sermaye) ya da eğitim kurumlarından biriktirdikleri sermayelerine (edinilen sosyal sermaye) göre toplumsal “alan”da konum almaktadırlar. Bu sosyal reaksiyon biçimini daha iyi ifade etmek için Bourdieu, sosyal alanı “oyun metaforu” ile açıklamaktadır. Bourdieu, sosyal hayatın sadece bir mücadele alanı olmadığını aynı zamanda oyun sahnesinin her an yeni stratejileri ile değişen bir yapı arz ettiğini belirtmektedir. “Habitus” olarak tanımladığı da oyundaki bir sonraki hareketi sezme kapasitesi ve ona göre konum almasıdır (Bourdieu, 1986: 133). Bourdieu, genel anlamda sosyal sermaye kavramını, kişinin bir toplumsal alana katılımını ve katılımından

sonraki bu alan içerisinde rekabetin getirdiği özel kazançlara ulaşmayı mümkün kılan bir kaynak olarak tanımlamaktadır (Palabıyık, 2011: 139). Bu bağlama ilişkin olarak Bourdieu, sosyal sermayenin genel hatlarını ilişkiler ağının işlevine göre çizmektedir. Yani sosyal sermaye; kişisel tanınmışlığa, ilişkiler ağının kapsam ve niteliğinin aracılığıyla sınıf içindeki eski ilişkilerin varlığına sıkı sıkıya bağlıdır (Bourdieu, 2017: 77). Bourdieu'nun sosyal sermaye kavramına yüklemiş olduğu anlam, sermayenin diğer türlerine yüklemiş olduğu anlamla benzerlik gösterircesine “eşitsizlikler için oluşturulmuş bir kamuflaj” niteliğindedir ve sosyal yükümlülüklerden/bağlantılardan oluşmaktadır (Bourdieu, 1986: 247).Özetle, Bourdieu, kişilerin kazanım elde etmek amacıyla mücadele verdiği sosyal alanda kazanım elde etmenin temel aracının sosyal sermaye olduğunu ifade etmekte ve bunun da sosyal sermayeye sahip olmayanlar ya da daha az sosyal sermayeye sahip olanlar karşısında eşitsizlik yarattığını savunmaktadır.

Coleman ise sosyal sermayenin; işleviyle tanımlandığını ve bu yapı içerisinde yer alan aktörlerin (ister insanlar ister şirket aktörleri olsun) belirli eylemlerini kolaylaştırdığını vurgulamaktadır. Ayrıca Coleman'a göre, sosyal sermaye, diğer sermaye biçimleri gibi, üretken bir yapıya sahiptir; bu, yokluğunda mümkün olmamakla birlikte belirli amaçların başarılmasını mümkün kılmaktadır. Fiziksel sermaye ve insan sermayesi gibi, sosyal sermaye de tamamen değişmez değildir. Bazı eylemleri basitleştirmek için kıymetli olan belirli bir sosyal sermaye formu, başkaları için işlevsel olmayabilmekte hatta zararlı olabilmektedir. Diğer sermaye biçimlerinin aksine, sosyal sermaye, aktörler ve aktörler arasındaki ilişkilerin yapısında yer almaktadır (Coleman, 1988: 113). Bu yönüyle sosyal sermaye, karşılıklı ilişkilerin tesis edilme sürecinde faydanın her iki aktör tarafından elde edilmesiyle mümkün olacaktır. Bu da sosyal sermaye kaynak üretiminde temel belirleyicilerden olan “karşılıklık” a referanstır.

Coleman, sosyal sermaye teorisini iki boyutta ele almaktadır. Bunlardan ilki aile merkezli iken; ikincisi ise sosyal ilişkiler merkezlidir. Ancak belirtilmelidir ki Coleman, geleneksel toplumsal yapıların bir yaratımı olan toplumsal ilişki ve toplumsal kontrol mekanizmalarının zaman içerisinde yeni formlarda ve kurumlara yüklenmiş biçimde oluşmasını sosyal sermaye formundaki değişimin tezahürü saymaktadır. Coleman, Sosyal ilişkilerin zamanla geçirdiği dönüşümün, birçok bakımdan gelenekselden kopuşu ifade ettiğini savunmaktadır. Coleman'ın ifade ettiği bu erozyon, aile ve din gibi kurumlarda kendini gösterirken; bu iki temel kurumun dışında daha geniş boyuttaki ticari ilişkiler, komşuluk ilişkileri, eğitim ilişkileri gibi geniş ölçekli sosyal kurumlarda ve örgütsel ilişkilerde de görünür hale gelmektedir. Coleman'ın sosyal ilişkilerde “çözülme” olarak tarif ettiği bu toplumsal çözülme, aile ve sosyal yakın ilişkilerde olduğu gibi sosyal kontrol mekanizmalarında da görünür hale gelmeye başlamıştır (Coleman, 1988: 126). Geleneksel olandan kopuşu sosyal sermayenin erozyona uğraması olarak nitelendiren Coleman'ın bu

yaklaşımı, temelde klasik sosyologlardan Durkheim'in "mekanik dayanışma", "organik dayanışma" (Durkheim, 2014) ve Tönnies'in "gemeinschaft", "gesellschaft" (Tönnies, 2019) teorileriyle özellikle toplumsal dayanışma ve iş birliği bağlamlarında benzerlik gösterdiğini ifade etmek gerekecektir.

Sosyal sermayenin önemli teorisyenlerinden Fukuyama ise diğer düşünürlerin önemle vurgulamış olduğu güven, sosyal ağlar ve sivil toplum gibi sosyal sermaye ile ilgili unsurların aslında bir sonuç ifade ettiğini, sosyal sermayenin özünü oluşturmadığını iddia etmektedir. Fukuyama'ya göre sosyal sermaye; aktörler tarafından bencil amaçlarına ulaşılabilirlik sağlayan şahsi bir maldır. Fukuyama, sosyal değerleri ahlakla ve güvenle ilişkilendirmekte ve sivil toplumun bu değerlerle bezenmiş bir toplumsal düzen olduğunu savunmaktadır. Ayrıca aile ve akrabalık gibi yakın sosyal ilişkilerin ekonomik kalkınmaya olan etkilerini din ve ahlak ilkeleriyle ilişkilendirerek açıklamıştır (Fukuyama, 1997: 172). Diğer taraftan Fukuyama, kapitalist ekonomik sistemin sosyal sermayeyi kullandığını ve yeniden ürettiğini dile getirmektedir. Fukuyama'ya göre;

"Neoklasik iktisatçılar, kooperatif sosyal normların ekonomiye olan katkısının farkına varmışlar ve rasyonel bireylerin birbirleriyle nasıl iş birliği yaptıklarına yönelik ayrıntılı bir teori geliştirmişlerdir. Kurumsal olarak inşa edilmiş olan bu normlar verimliliği arttıran bir etkiye sahiptir. Bu normlar; din ve kültür gibi kaynaklardan elde edilmektedir." (Fukuyama, 1997: 154).

Robert Putnam ise, sosyal sermayeyi ekonomik anlamda ilerlemenin en önemli unsurlarından biri olarak görmektedir. Özellikle İtalya deneyiminden yararlanarak geliştirdiği bu teorisine, Kuzey İtalya ile Güney İtalya arasındaki ekonomik gelişmişlik farklılıkları kaynaklık etmiştir. Bu bölgelerdeki yönetim farklılığı ve sivil toplum ile yönetim arasındaki ilişki, ekonomik gelişmişlik seviyelerinin farklı olmasına neden olmuş, bu da Putnam'ın teorisine önemli veriler sunmuştur (Field, 2006: 54). Putnam'a göre sosyal ilişkilerde güven, yaygın gönüllüler ağı ve uzlaşmacı işbirlikçi değerler, salt ekonomik değerleri bile geride bırakabilecek derecede ekonomik gelişmeye katkı sağlamaktadır (Putnam, 2000: 183). Putnam, sermayeler arasındaki farklılıkları da gözler önüne sererek; fiziksel sermayenin fiziksel nesnelere ve bireylerin özelliklerine atıfta bulunduğunu, sosyal sermayenin ise bireyler arasındaki bağlantılara, sosyal ağlara ve bunlardan kaynaklanan karşılıklılık ve güvenilirlik normlarına atıfta bulunduğunu ifade etmektedir (Putnam, 2000: 231). Sosyal sermayeyi kalkınmışlık ve ekonomik ilerlemenin bir koşulu olarak gören Putnam, diğer teorisyenlerin aksine sosyal sermayenin birçok değişkene göre farklılıklar arz edeceğini ifade etmektedir. Sosyal sermayenin inşa sürecine kaynaklık edecek olan unsurları; karşılıklılık, sosyal ilişkiler, toplumsal güven, dernek ve gönüllü organizasyonlara katılım, ya da üyelik, sosyal çevreyle geçirilen zaman gibi değerlendirme ölçütlerine göre sıralamaktadır.

Putnam'ın sosyal sermaye kavramını kullanım biçimi (özellikle İtalya çalışmasında) Coleman'ın bu kavramı ele alış biçiminden daha kapsamlıdır.

Putnam, zayıf bağlarla artmakta olan dönüşümlü kredi derneklerine ve müzik toplulukları ile bir araya getirilmiş olan kaynaklara daha fazla önem vermekteyken; Coleman'ın önemle üzerinde durmuş olduğu ailenin ve kilisenin sosyal sermayedeki rolünü daha sınırlı olarak ele almıştır (Field, 2006: 78). Bu anlamda Putnam'a göre, derneklere yapılan üyelikler, karşılıklı faydaya ulaşabilmek için gerçekleştirilen iş birliğini güçlendirerek koordinasyonu kolaylaştırmaktadır (Kitapçı, 2015: 22).

Putnam, sosyal sermayeyi iki önemli boyutta ele alarak sosyal sermayenin inşa edilme biçimlerini irdelemiştir. Bu boyutlardan ilki, bağlayıcı (*bonding*) sosyal sermaye iken, diğeri ise; köprü oluşturan (*bridging*) sosyal sermayedir. Bağlayıcı sosyal sermaye, seçkin kimlikleri bir arada tutma ve homojenliği sürdürme eğilimi göstermekteyken, köprü oluşturan sosyal sermaye ise farklı sosyal bölümlerden insanları bir araya getirme eğilimi göstermektedir. Bu anlamda etnik, aile ve akrabalık bağları, dini motivasyonlar, kardeşlik ve milliyetçi söylemler gibi güçlü bağlarla oluşturulan topluluklar bağlayıcı sosyal sermayenin inşa edilmesini sağlamaktadır. Farklı toplumsal birimlere hitap edebilen, ortak amaç ve hedefler uğruna bir araya gelebilen topluluklar ise köprü oluşturan sosyal sermayeye kaynak üretmektedir (Putnam, 2000: 211). Şu da belirtilmelidir ki bağlayıcı sosyal sermayenin grup içi yoğun ilişki içermesi ve dışı kapalı yapısı, olumsuz sosyal sermaye olarak da tanımlanan sosyal sermayenin kötüye kullanılmasına imkân tanımaktadır. Bu olumsuz sermaye yukarıda belirtilen nedenlerden kaynaklı grup içinde farklılıkların temsilini engelleme eğilimi gösterebilmektedir.

Kuşkusuz din olgusu, öğretilerinde her ne kadar güven tesis etmeyi maksat edinip ilişkilerin sürekliliğine, gönüllülüğün esas alınmasına ve iş birliğinin önceliğine vurgu yapsa da toplumsal ve toplumlararası ilişkiler özelinde güven çapının inşası; dışı kapalılığı ve grup içi dayanışmayı öncelikli kılarak sosyal sermayenin menfi tarafını gözler önüne serebilmektedir. Bu bağlamda Putnam, bağlayıcı sosyal sermayenin öneminden bahsederken onun bir tür sosyolojik süper yapıstırıcı işlevi gördüğünü ve güçlü grup içi sadakat yarattığını ifade etmektedir. Fakat en menfi durumunun ise güçlü dış-grup düşmanlığı yaratabilme potansiyelinin varlığını öne sürmektedir (Putnam, 2000: 213). Şunu da ifade etmekte yarar vardır ki her ne kadar sosyal sermayenin olumsuz tarafının güçlü dış-grup düşmanlığı yarattığı ifade edilse de sosyal sermayenin çok güçlü sosyal ilişkiler ağı yarattığı, toplumsal dayanışma ve iş birliği bağlamlarında önemli fırsatlar sunduğu da üzerinde önemle durulması gereken hususlardır.

Kavramın bütüncül bir değerlendirmesi, sosyal sermayenin sosyal ilişki ağları, toplumsal güven, sivil katılım gibi parametreleri öne çıkarmaktadır. Çalışmanın ikinci başlığı olan "Sosyal Sermaye Din: Toplumsal Güvenin İnşasında İnancın Rolü"nde ele alınacak olan sosyal sermaye-din ilişkisi de bu bağlamda değerlendirildiğinde özellikle dinin sosyal yaşamda toplumsal dayanışma, güvenilirlik ve bir arada yaşama pratikleri sunduğu dikkate alınınca dini argümanların sosyal sermaye kaynak üretimindeki önemine vurgu yapmaktadır.

Sosyal Sermaye İnşasında Dinin Rolü

İlkel çağlardan bu yana din, toplumsal alanda var olmaya devam etmiştir. Modern çağda sekülerizm teorisiyle rasyonelleşmenin de büyük etkisiyle dinin toplumsal alandan, özel alana çekileceği ve zamanla tamamen yok olacağı fikri hâkimken (Haynes, 2017; Berger, 2002: 68) postmodern dönemde ise din ile rasyonalitenin karşılıklı etkileşiminin var olduğu düşüncesi hâkim olmuştur (Köse, 2001: 157). Böylelikle geline son noktada dinin tamamen toplumsal alandan çekileceği ve yok olacağı tezi de çürümüştür. Din, geline son noktada toplumsal alanda varlığını sürdürmekte, insanların hayatı anlamlandırma konusunda sığınağı olmaya devam etmektedir. Bu hususta dinsel motivasyonlar toplumu örgütlenme, dinsel ilkeler ise toplumsal norm kaynağı olmayı sürdürmektedir. Dinin yaşam sahasından ayrılmadığını iddia eden, “dinin geleceği”ni konuşan günümüz sosyologları “dinsiz bir gelecek düşüncesinin illüzyon” olduğunu ifade etmektedirler (Stark & Bainbridge, 1987: 76).

Dini örgütlenmeler, toplumların bir arada yaşamalarını kolaylaştırmak için önemli görevler üstlenmektedir. Bu anlamda dini örgütlenme biçimleri, toplumun sadece inanç boyutunu etkilememekte aynı zamanda insanların kendi aralarındaki bütünleşmelerini sağlamaktadır. Ayrıca insanların iş birliği içinde olmalarını, toplumların birbirleri arasında etkileşime girmelerini ve hayatın birçok alanındaki faaliyetlerini düzenlemekte ve bunların nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler sunmaktadır.

Din, birçok toplumda insanların bir arada yaşamalarını teşvik eden en önemli motivasyon kaynaklarından biridir. Özellikle semavi dinler olarak tasnif edilen Hristiyanlık, İslam, Musevilik ve semavi olmayan birçok din normu insanların bir arada yaşamalarına, birbirlerine destek olmalarına ve cemaatleşmelerine vurgu yapmaktadır. Her ne kadar dini argümanlarla savaşlar ve çatışmalar dünya tarihine damga vurmuş olsa da dinlerin savunmuş olduğu ideal yaşam düzeni bunun aksini iddia eder mahiyettedir. Ayrıca dini örgütlenmelerin geliştirmiş oldukları aidiyet hissi ve grup kimliği elbette grup içindekiler için yüksek değerinde güven iklimi yaratmaktayken dışarda kalanlar için “öteki” yaratımına kaynak üretebilmektedir. Bu kontekste aynı dine mensup olmamak, kısmi veya özelleştirilmiş güven olarak tanımlanan kendinden olmayana şüpheyle yaklaşma eğilimi yaratmaktadır. Kuşkusuz bu durumu, Putnam’ın ifade etmiş olduğu, “güçlü dış-grup düşmanlığı yaratma potansiyeli” ile ilişkilendirmek pekala mümkündür. Nitekim; “dinin, toplum içerisinde bir arada olabilmeyi ve işbirliğini artırmayı teşvik eden tarafı”, “komşular ve akrabaların etkin bir etkileşim içerisine çekilmeleri”, “din kurumunun, topluluk anlayışını diri tutarak, topluluk duygusunu açığa çıkarmayı önemsemesi”, “yardım ve topluma hizmet ekseninde ortaya çıkan sivil ve gönüllü faaliyetlere öncülük etmesi”, “topluluğun iç içe yaşamasını öngören ve bir aradalığı teşvik eden din kurumunun veya dini yapılanmaların ortak bir hafıza oluşturmaları”, ve “sosyal/ahlaki davranışlarda (kürtaj, uyuşturucu

kullanımı, boşanma oranlarına etkisi, suç eylemlerine iştirakin önlenmesi vb.) yönündeki telkinleri” önemli bir etkiye sahiptir.

Sosyal bir olgu olarak din, sadece insanlara anlamlandırıcı bir düşünce sistemi sunmakla yetinmemekte, aynı zamanda sosyal eylemlere yönelik “sosyal roller” de kazandırmaktadır (Çakmak, 2015: 63). Yani insanların ilk çağlardan bugüne anlam veremedikleri olay, olgu, durum ya da nesneleri tanımlamak ya da kavramak için başvurmuş oldukları bir kurum olan din, aynı zamanda insanların ne gibi eylemlerde bulunacakları ve nasıl davranacaklarına dair de önemli bir rehber niteliği taşımaktadır. İnsanlar, sahip oldukları bu rollerle toplumda var olmakta ve sosyal ilişkilerini bu çerçevede sürdürmektedirler. Kuşkusuz toplumsal roller, sosyal konumlara atfedilen ve toplumsal beklentileri ortaya koyması bağlamında kazanılan ve edinilen roller olarak tasnif edilmekte ve kültürel kodlar bu rollerin yaratım sürecine doğrudan katkı sunmaktadır.

Klasik sosyologlar dinin toplumsal yaşamdaki yerine dair oldukça vurgulu söylemler geliştirmişlerdir. Bu bağlamda pek çok düşünür, dinin toplumsal bir olgu olarak toplumda iş birliği ve bireysel kimlik kazanımının kaynağı olduğuna dikkat çekmektedir (Durkheim, 1995: Weber, 2023: Bellah, 1967). Öncelikle dinin; bir arada dayanışma ve iş birliği içerisinde yaşama, sosyal diyalog ve etkileşimin merkezinde yer alma, sosyal entegrasyon, değer, inanç ve normlara öncülük/kaynaklık etme gibi işlevleri bulunmaktadır. Bu işlevlerinin yanı sıra toplumsal kontrol, sosyalleşme, amaçta ve hedefte birlikteliği teşvik etme, dini ritüellerin sosyal diyalog ve etkileşim işleviyle karşılıklı ilişkileri güçlendirmesi ve uhrevi ilkelerin müşterek ahlaki ve sosyal normların yaratımına katkı sunan yanı, dinin sosyal sermayenin oluşum ve kaynak üretme rolünü ortaya koymaktadır. Çünkü Durkheim için din olgusu “diğer olgulardan ayrılmış ve yasaklanmış kutsal şeylerle ilgili olan inançlar ve pratiklerden (herkesi kendisine bağlayan ve Kilise olarak isimlendirilen bir ahlaki topluluk) oluşan birleşik bir sistem” dir (Durkheim, 2018: 65).

Kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestan inancının etkisini ünlü çalışması “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı eseriyle izah etmeye çalışan Max Weber, kapitalizmin gerçekleşmesinin birinci şartının zihinsel bir ön hazırlığın olmasına bağlamıştır. Bu zihinsel hazırlığın önceliğini ise “din”e vermiştir. Calvinizm’in vurguladığı; çalışma ahlakı, çalışmanın gerekliliği, fakirliğin arzu edilebilir bir şey olmadığı, tembelliğin ve dilencililiğin aynı zamanda komşusuna karşı işlenen bir suç olduğu ve çalışmanın dini anlamda da meşru olduğu gibi noktalara sıkça değinmektedir (Weber, 2011: 131). Max Weber’in ifade ettiği bu durum, dinin, mezhepsel ayrışmaların, toplumsal alanın ve ailenin iş hayatına dair etkilerini şüphesiz açık bir biçimde göstermektedir. Sosyal sermayenin önemli parametrelerinden olan bu hususlar, kişinin, ait olduğu çevrenin ya da grubun finansal yaşamına ve netice itibarıyla o grubun kodlarına sirayet etmektedir (Weber, 2011: 137). Weber bu yönüyle din ile toplumu,

ekonomik açıdan tabakalaştırmıştır. Ekonomik sermayeye erişim elde edebilenlerin Batı kaynaklı bir kültüre sahip olduğu ve olması gerektiğini belirtirken; Hristiyanlığın da mezhep içi tabakalaşmasını ortaya koymuştur.

William Lockhart'a göre de cemaatler ve inanç temelli örgütler, sosyal sermayenin oluşumuna katkı sunabilmektedir. Çoğunlukla bu cemaat ve örgütler, sosyoekonomik açıdan heterojen bir yapıya sahip olmakla birlikte, özellikle yoksulların hem köprü oluşturan hem de bağlayıcı sosyal sermayelerini geliştirmelerine imkan sunabilmektedir. Cemaatlerin inanç temelli iş birliğine gitmeleri ve örgütlenmelerini bu temelde sağlamaları, sosyal sermayeyi ve mezhepsel, ırksal, ekonomik ve coğrafi bölünmeleri aşan diğer kaynakları birleştirmesine yardımcı olabilmektedir (Lockhart, 2005: 47). Heterojen gruplar arasında sosyal sermaye kaynağı (köprü oluşturan sosyal sermaye) üreten bu grupların özellikle sosyal sorumluluk projesi ve etkinlikleriyle örgütlenmeler gerçekleştirdikleri göz önünde bulundurulursa; dini motivasyonların farklı gruptan insanları bir araya getirerek nasıl ortak değerler ve inançlar etrafında bütünleştiklerini gözler önüne serecektir.

Sosyal sermayenin oluşum sürecine dinin sunduğu katkıyı vurgulayan bir başka düşünür Coleman'dır. Coleman, gençler üzerine yaptığı incelemelerde dini bağların kuşaklar arasındaki yapısına dikkat çekmektedir. Coleman'a göre dini kurumlar; ailenin ötesinde, nesilleri bir araya getirmekte olan ve toplumdaki varlığını devam ettiren kurumlardır. Bu nedenle de dini kurumlar, yetişkin toplulukların sosyal sermayesinin gençler ve çocuklar için de ulaşılabilir olan nadir sosyal sermaye kaynağıdır. Dini kurumların azalan etkisine dikkat çeken Coleman, hesapçı bireyler arasındaki toplumsal hareket için genel ve sağlam temelleri artık sağlayamayacağını kabul etmektedir (Coleman, 1988: 103).

Coleman, din- sosyal sermaye bağlamında yaptığı çalışmalarında, sivil kabiliyetlerin edinildiği çevreler bağlamında cami/kilise gibi dini ritüel mekanlarının da öne çıktığını saptamıştır (Coleman, 1988: 98). Toplumsal bağlar ve dayanışma bağlamlarında kiliseler ve camiler, bireyler arasında güçlü sosyal bağlar oluşturarak dayanışma ve yardımlaşma kültürünü teşvik etmektedir. İnsanlar kutsiyet atfetmiş oldukları bu mekanlarda tanışmakta, ortak değerler paylaşmakta ve toplumsal destek ağları kurmaktadır. Diğer taraftan sosyal destek noktasında da bu mekanlar, sosyal sermaye kaynağı üretmektedir. Bu dini kurumlar, bireylerin hem maddi hem de manevi destek sağlayabilmelerine de imkân tanımaktadır. İnsanların ihtiyaç duyduklarında sosyal ağlarından destek alabilmelerine olanak sunduğundan sosyal sermayeyi güçlendirmektedir. Ayrıca gönüllü katılım ve etkinlikler bağlamında kiliseler ve camiler, gönüllü çalışmalara ve toplumsal hizmetlere büyük önem vermektedirler. Bu tür etkinlikler, topluluk üyelerinin sosyal sermaye oluşturmalarına ve toplumsal sorunlara çözüm bulmalarına yardımcı olabilmektedir. Bu hususa örnek mahiyetinde; Diyanet İşleri Başkanlığı, "Cami Merkezli Etkinlikler"

başlığı ile etkinlik sunumu gerçekleştirmektedir; “*dini danışmanlık büroları, çocukların ve gençlerin gelip zamanlarını değerlendirebilecekleri, din görevlisi gözetiminde kitap okuyup ev ödevi ve araştırma yapabilecekleri okuma salonları vb. mekanlar açılmakta ve gönüllük esasına dayalı cami gençlik grupları oluşturularak çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir.*” (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018). Kilise gençlik gruplarının da gerçekleştirmiş oldukları yaz kampları, ihtiyaç sahiplerine yardım organizasyonları, eğlence programları, konserler, turnuvalar vs. (Su, 2023: 160) etkinlikler, kilise ve cami gibi mabetlerin sosyal sermaye noktasında rezerv işlevi üstlendiğini göstermektedir. Ayrıca bu dini kurumlar, bireyler için güçlü bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Bireyler, bu kurumlar aracılığıyla kendilerini bir topluluğun parçası olarak görmekte ve bu aidiyet duygusu sosyal sermaye oluşturmada önemli bir rol oynamaktadır. Diğer sivil toplum organizasyonlarında olduğu gibi dini örgütlenmeler ve kurumlar da sivil becerilerin kazanılmasına yardımcı olmakta, sınıf eksensli sivil birlikteliği kırmakta ve farklı sosyal statüdekilerin de örgütlenme ve etkileşim gibi sivil kabiliyetler edinilmesine imkan tanımaktadır. Bu işlevlerinin yanı sıra, insan sermayelerinin yükselmesine ve siyasal katılım becerilerinin geliştirilmesine de olanaklar sunmaktadır (Alacahan & Duman, 2011: 123).

Toplumsal güven ve din ilişkisini irdeleyen Traunmüller ise; toplumsal güvenin sağlanmasında, ahlaki inançların ve insan doğası ile ilgili görüşlerin önemli bir payının var olduğunu söz konusu etmektedir. Bu bağlamda farklı dini kimlikler, bireylerin eğilimlerindeki farklılıkları açıklayabilmektedir. Hiç kuşkusuz başkalarına güven duymak bu eğilimlerden biridir. Genelleştirilmiş sosyal güven, çoğu insanın aynı “ahlaki topluluk” un parçası olduğu algısına dayanmaktadır. Bu nedenle, ortak lütuf, insan potansiyeli ve iyilik doktrinlerini ilerleten kapsayıcı dini grup kimlikleri, taraftarlarını güvenmeye teşvik etmektedir (Traunmüller, 2010: 348). Fukuyama’nın da sosyal sermaye kaynak üretimi için önemli bir koşul olarak sunduğu güven olgusu; kuşkusuz bireyin rasyonel çıkarlarından daha fonksiyonel bir yapıda değerlendirilmedir. Nitekin Fukuyama da rasyonel çıkarımlardan ziyade alışkanlıklara dayalı, karşılıklı ilişkiler, ahlâki yükümlülükler, topluluğa karşı görev ve güven gibi değerlerle bezenmiş olması gerekliliğini şart koşmaktadır. Fukuyama, bu değerlerin modern toplumun başarısı için vazgeçilmez nitelikler olduğunu savunmaktadır (Fukuyama, 2005: 26-27). Burada asıl vurgulanması gereken insanlar arasında; dindar olanlarla olmayanlar arasında, toplumsal güven açısından belirgin farkların oluştuğudur. Bu farklılıklar, ahlaki inançlar ve sosyal güven arasındaki ilişkiyle yakından bağlantılıdır; çünkü toplumsal güvenin temelinde, bireylerin birbirlerine duymuş oldukları güven kadar, paylaşılan ahlaki normlar da rol oynamaktadır.

Kristin Stromnes, Norveç’te yapmış olduğu güven-din ilişkisi bağlamındaki çalışmasında sosyal güvenin, dindar insanlar arasında; dindar olmayanlara göre daha belirgin bir şekilde görüldüğünü ortaya koymuştur. Ayrıca, dinle

ilgisi olan kişilerin, din ile alakası olmayan katılımcılara göre kıyaslandığında, genel anlamda, toplumdaki diğer gruplara karşı daha hoşgörülü olduklarını saptamıştır (Stromnes, 2008: 486). Benzer normları ve değerleri paylaşan dindaşlar, farklı kültürel geçmişlerden bağımsız olarak birbirlerine yardım etmeye istekli ve eğilimlidirler. Ayrıca bir ibadethaneye girmek, diğer birçok sivil kuruluşa katılmakla aynı deneyimleri, dil becerilerini ve hatta sosyal statüyü gerektirmemektedir. Çünkü dini katılım, aynı zamanda daha geniş sivil ve ekonomik katılımın temelini de sağlamaktadır; dahası, katılımcıların hem kendi inanç toplulukları içindeki hem de dışındaki diğer insanlarla temas kurması için etkili bir şekilde fırsatlar yaratmaktadır. Bu bağlamda mevcut araştırmalar sosyal ağlar, paylaşılan normlar ve fedakarlık kombinasyonunun çoğu zaman sosyal uyumun ve bireylerin sosyoekonomik sonuçlarının iyileştirilmesinde değerli bir varlık olarak hizmet eden sosyal sermaye kavramına tercüme edilebileceğini ileri sürmektedir (Huang, 2015: 22).

Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki dinin sosyal sermayeye olan katkısı, her zaman olumlu yönde seyretmemektedir. Putnam'ın ikili sınıflandırmaya tabi tuttuğu sosyal sermaye modelinden bağlayıcı sosyal sermayenin en önemli yapı taşlarından birini oluşturan dini motivasyonlar, bazen kapalı toplum yaratabilmekte ve kendi dışındaki gruplarla mesafeli ilişki içine girmelerine neden olabilmektedir (Putnam, 2000: 239). Olumsuz sosyal sermaye olarak da tanımlanan bu sosyal sermaye türü genel anlamda dini motivasyonlar ve etnik grupların oluşturduğu topluluklarda görülmektedir. Putnam dinin bu olumsuz sosyal sermayeye olan etkisini, Kuzey İtalya örneğinde ele almıştır. Putnam'a göre Kuzey İtalya'da Katolik inancına olan mensubiyet, yatay bir etki yaratarak sivil katılımın oluşmasına negatif bir etki sunmaktadır. Oysa Amerika'da Protestanlık inancı dikey bir etki yaratarak sivil katılımın oluşmasında ve sosyal sermaye üretilmesinde pozitif bir etki yaratmaktadır (Alacahan & Duman, 2011: 124).

Türkiye’de Din^{1*} Kurumunun Sosyal Sermaye Üzerindeki Etkileri

Dini örgütlenmeler ve kurumlar; sosyolojik açıdan ve sosyal sermayeye olan katkısı bağlamında üzerinde dikkatle durulan bir konu olurken Türkiye’de dine olan bakış açısı bu yönde olmamıştır. Türkiye’de dine bakış açısı, özellikle elit kesimlerce “gelişmişliğin önünde duran bir ayak bağı” şeklinde olmuştur (Şan, 2007: 91). Sosyal sermayenin önemli kaynaklarından olan “din”, Türkiye’de toplumsal bütünlüğü sağlayan, toplumdaki farklı kesimleri bir araya getiren “tutkal” vazifesi üstlenmek yerine çoğu zaman etnik, siyasi ve

¹ 2023 yılında yayınlanan ve yürütücülüğünü Zübeyir Nişancı'nın yaptığı “*Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*” araştırma raporuna göre Türkiye nüfusunun %94,3’ü Müslüman inançlı olarak saptanmıştır (Nişancı, 2023: 34). Bu araştırmada da Türkiye’de Dinin Sosyal Sermayeye Etkileri başlığı altında din olgusu ve Türkiye’de hakim dini inanç olan İslam ve öğretilerinin sosyal sermaye kaynak yaratımına etkileri tartışılacaktır.

mezhepsel kutuplaşmalara malzeme edilmiştir. Nitekim “Türkiye’de Kimlikler Arası Kutuplaşmanın Sosyal Mesafe Üzerinden Ölçümü ve Toplumsal Güvenliğe Etkisi” isimli araştırma verileri, ifade edilen kutuplaşma türlerine dair detaylı bilgiler sunarken kimlikler arasında oluşan mesafeler ve toplumsal güven bağlamında sosyal sermayeye dair önemli ipuçları sunmaktadır (Bilgiç, Koydemir & Akyürek, 2014: 181).

Türkiye’nin dini görünümüne dair önemli veriler sunan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın öncülük etmiş olduğu “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”na göre Türkiye’nin %99,2’si kendisini Müslüman olarak tanımlamaktadır (DİB, 2014). 2023 yılında gerçekleştirilen “Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık” araştırma raporu ise Türkiye nüfusunun %94,3’ünün Müslüman inançlı olarak tanımlamıştır (Nişancı, 2023: 34). Bu ve bunun gibi araştırmalar Türkiye nüfusunun neredeyse tamamının Müslüman olduğunu ve Türk toplumu için dinin hayattaki yerinin de önemli olduğunu göstermektedir.

Sosyal sermayeye rezerv üretmesi bağlamında İslam dini, toplumsal ilişkilere ve güven değerlerine verilen önemi sık sık dile getirmektedir ve sosyal sermaye oluşturmak bağlamında önemli bir kaynak görevi üstlenmektedir. Sosyolojik perspektif ile; sosyal sermayenin parametreleri ve İslam’ın ortaya koyduğu değerleri; katılımcılık, toplumsal ilişkiler, sosyal ağlar, diyalog, karşılıklılık, sorumluluk alma, sosyal sorunların çözümü, güven, normlar, kolektif akıl ve birlik şeklinde sıralamamız mümkündür (Şan & Şimşek, 2011: 96). Din kurumu ile sosyal sermaye arasındaki ilişkinin sosyal sermaye açısından işlevselliğini ortaya koyan Aydemir ve Tecim de din kurumunun yapısal özellikleri ve kendinden kaynaklanan etkileşim süreçlerinin organizasyonel yapılanması bağlamında değer kazandığını ifade etmektedir. Ayrıca bu ilişkiler ve etkileşimler açısından oluşan değişkenlerin ortaya koyduğu gerçekliği de “dini sosyal sermaye” olarak tanımlamaktadırlar (Aydemir & Tecim, 2012: 50).

Tablo 1. Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey, WVS) verilerine göre Türkiye’deki genel sosyal sermaye verileri (5., 6. Ve 7. Kuşak)

Başlıklar	7. Kuşak (2017-2022)	6. Kuşak (2010-2014)	5. Kuşak (2005-2009)
Tanrıya olan inanç	94,5	97,8	-2*
Dindarlık düzeyi	66,0	83,5	81,0
İnsanlara duyulan güven	14,0	11,6	4,8
Dinin hayatımızdaki önemi	52,8	68,1	74,6
Dini organizasyonlara aktif üyelik	2,2	1,1	1,3
Organizasyonlara aktif üyelik	0,7	1,1	0,4
Ailenin hayatımızdaki önemi	91,8	95,4	97,7

Kaynak: Dünya Değerler Araştırması (WVS Wave 5, 6, 7: 2023)

² Dünya Değerler Araştırması’nın 5. Kuşak (2005-2009) vilerinde “Tanrıya olan inanç” başlığı yer almamaktadır.

Dünya Değerler Araştırması'nın 7. Dalga verilerine göre; Türkiye'de, sosyal sermaye kaynaklarından olan toplumsal ilişkiler, yüksek seviyelerde seyretmekteyken sivil katılım ve güvenilirlik ise düşük seviyelerde ölçülmektedir. Din, yüksek seviyelerde ölçülen komşuluk ilişkileri, akrabalık ilişkileri gibi toplumsal ilişkilere olumlu yönde katkı sunmaktadır. Türkiye toplumu, Dünya Değerler Araştırması'nın 6. Kuşak 2010-2014 verileri ile dindarlık (%83,5), Tanrıya olan inanç (%97,8), ailenin hayatımızdaki yeri (%95,4) ve dinin hayatımızdaki yeri (%68,1) gibi değerlere oldukça önem verdiğini ortaya koymuştur. Önemli sosyal sermaye kaynaklarından olan bu değerlerin yüksek ölçülmesine karşın; insanlara duyulan güven (%11,6), sivil organizasyonlara katılım (%1,1) ve dini organizasyonlara katılım (%1,1) oldukça düşük seviyelerle ölçülmektedir. Tablo 1'de ise 2017-2022 verileri sunulmuştur. Bir önceki dönem araştırmasına göre dindarlık (66,0), Tanrıya olan inanç (94,5), ailenin hayatımızdaki yeri (91,8) ve dinin hayatımızdaki önemi (52,8) gibi göstergelerde 5. ve 6. kuşak verilerine göre bir düşüşün olduğu dikkat çekse de bu ölçümlerin ülkenin dini göstergeleri bakımından oldukça yüksek seviyelerde ölçüldüğü gerçeğini değiştirmemektedir. Diğer taraftan insanlara duyulan güven (14,0) göstergesinde bir artışın, organizasyonlara katılım (0,7) göstergesinde bir düşüşün ve dini organizasyonlara katılım (2,2) göstergesinde ise bir artışın olduğu görülmektedir. Sunulan bu veriler, Türkiye'de düşük seviyelerde ölçülen sosyal güven düzeyinin bir araştırmaya özgü olmadığını da gözler önüne sermektedir.

Tablo 2. Dünya Değerler Araştırması verilerine göre insanlara duyulan güven düzeyleri.

Danimarka	73,9
Norveç	72,1
Finlandiya	68,4
Çin	63,5
İsveç	62,8
İzlanda	62,3
İsviçre	57,1
Yeni Zelanda	55,3
Kanada	46,7
Almanya	41,6
İngiltere	40,2
ABD	37,0
Fransa	26,3
İran	14,8
Türkiye	14,0
Irak	11,0
Brezilya	6,5
Filipinler	5,3
Ermenistan	2,8

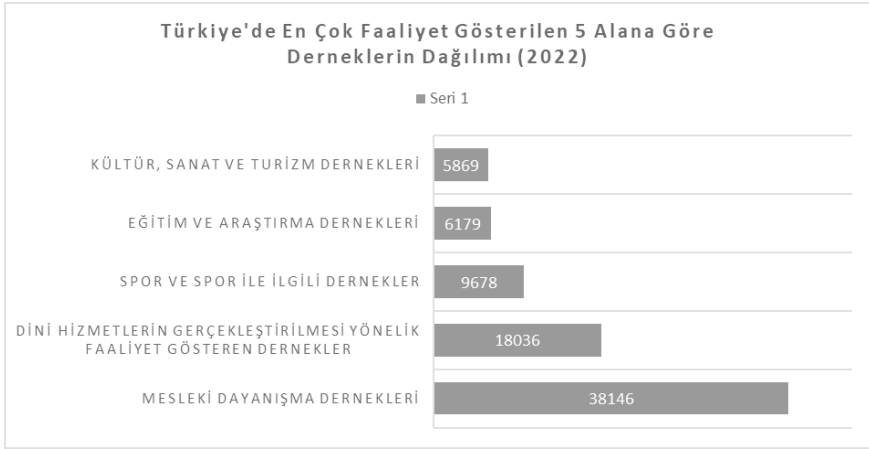
Dünya Değerler Araştırması'nın 1990-1991 yılları arasında yaptığı çalışmaya göre, Türkiye'de güven düzeyi %9,8; 1996 yılında yapılan çalışmaya göre ise %6,5'lere kadar gerileyen bir seviyede ölçülmüştür. 2010-2014 yılları arasında 60 ülkede yapılan çalışmaya göre, Türkiye'de güven düzeyi 1990-1991 ve 1996 yıllarına görece yüksek ama genel anlamda oldukça düşük bir seviyede (11,6) ölçülmüştür. Türkiye, bu 60 ülke arasında sondan 12. sırada yer almaktadır. Daha önce araştırmalarda Brezilya'nın ardından sondan ikinci sırada görülen Türkiye'nin üst sıralara tırmanışının altında yatan sebep sadece kendi güven düzeyinde yaşanan artış değildir. Aynı zamanda güven düzeyleri düşük olan Filipinler (%3,2), Gana (%5,0), Libya (%10,0), Malezya (%8,5), Peru (%8,4) gibi ülkelerin araştırmaya dâhil edilmesi de bunda oldukça etkili olmuştur. Dünya Değerler Araştırması'nın 7. Dalga (2017-2022) araştırma verilerine göre oluşturulan Tablo 2'de görüldüğü üzere Türkiye'nin genel güven düzeyinin diğer yıllara göre artma eğiliminde olsa da 14,0 değeriyle oldukça düşük bir seviyede ölçüldüğü görülmektedir. Başta Kuzey Avrupa ülkeleri olmak üzere yaşam standartlarının ve gelişmişlik seviyesinin yüksek olduğu ülkelerde güven düzeyinin yüksek değerlere sahip olduğunu ortaya koyan tablo, Irak, İran ve Türkiye güven düzeylerinin benzer seviyelerde ölçüldüğünü göstermektedir.

Türkiye'deki güven düzeyinin bu kadar düşük seviyelerde seyretmesinin temel sebepleri arasında; Türkiye'de toplumsal bütünlüğün sağlanamamış olması, Türkiye'de aktif halde bulunan terör örgütlerinin varlığı (PKK, TAK, DHKP-C, Hizbullah, FETÖ, IŞİD örgütlenmeleri vs.) ve genel anlamda siyasi kutuplaşmanın olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar terör eylemlerinin sosyal sermaye düzeyi üzerinde derin ve çift yönlü etkileri tartışılsa da (Putnam, 1997: 87) büyük ölçekli bir terör eyleminin kolektif bir güvenlik duygusu kaybına yol açacağı, farklı etnik kökene, kültüre veya dine mensup insanlara karşı güvensizliği artıracığı beklenmektedir (McCoy, McDonough & Roychowdhury, 2019: 33).

Sosyal sermaye kaynaklarından biri olan toplumsal dayanışma ve iş birliği de ifade edilen toplumsal bütünlüğün tesis edilmesi ile mümkün hale gelecektir. Aşırı kutuplaşmış toplumlardaki sosyal sermaye rezerv kaybı dikkate alınınca; Türkiye'deki din (mezhepsel), etnik ve sınıf temelli ayrımcılığın azaltılmasının ve toplumda "Milli Birlik" şuurunun yerleştirilmesinin gerekliliği dikkat çekici seviyelere ulaşmaktadır (Tüysüz, 2011: 128). Dini inançların sosyal sermaye kaynağı ürettiği, açık bir şekilde kendini göstermektedir. Özellikle toplumsal işleyişin hız kazanması ve işlevselliği noktasında din kurumunun işlevsel ortaklığı; yaşadığı topluma karşı kendini sorumlu hisseden insanların dini kurumlar aracılığıyla karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ağlarını inşa edebilme yetileri üzerinden görülebilmektedir (Aydemir & Tecim, 2012: 57). Dinin sosyal sermaye unsuru olarak rolünü belirginleştirmesi ise içinde bulunulan toplumsal kutuplaşmaların giderilmesi ile mümkün hale gelecektir.

katılımının olduğunu; fakat İslam dininde toplumsal paylaşım prensibi olan “hayırseverlik” gibi katılımların ise görece daha yüksek seviyelerde ölçüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda TÜSEV öncülüğünde gerçekleştirilen “Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet” araştırma raporu ile ortaya konulan, Türkiye’de vatandaşların %80’i bir şekilde (zekât ve fitre gibi dini bağışlar, zorunlu bağışlar, dilencilere verilen bağışlar, sivil toplum kuruluşları ve vakıflara yapılan bağışlar) bağış yaptığına dair veriler dikkat çekicidir. Fakat asıl dikkat çekici husus, bağışçıların sadece %18’inin bir sivil toplum kuruluşuna bağış yapmakta olduğudur. Araştırmada bir başka bulgu ise herhangi bir yardımda bulunurken insanların %50,9’unun dini vecibelerini (zekat, sadaka gibi) eylemlerinde motivasyon kaynağı olarak kullanmalarındır (Çarkoğlu, Gökşen & Aydın, 2006: 76). Bu argümanlar açıkça göstermektedir ki Türkiye’de din olgusu iş birliği ve dayanışma noktasında önemli ölçüde sosyal sermayeye kaynak üretmektedir.

Grafik 2. Faaliyet alanlarına göre dernekler (2022).

Kaynak: Sosyal Veri, 2022.

En fazla faaliyet gösteren 5 alana göre derneklerin dağılımı grafik 2’de verilmiştir. Buna göre en fazla faaliyet alanına sahip olan dernekler, 38 bin 146 ile mesleki ve dayanışma dernekleri olmuştur. Bunu takiben dini hizmet gerçekleştirmeye yönelik faaliyet gösteren 18 bin 36 sayısına sahiptir. Üçüncü sırada ise spor ve sporla ilgili faaliyet gösteren dernekler mevcuttur.

Dünya Değerler Araştırması’nın 7. Dalga araştırması, Türkiye’nin aktif/aktif olmayan üyelik verilerinin bir hayli düşük seviyelerde ölçüldüğünü (aktif üyelik %0,7, aktif olmayan üyelik %4,4) ortaya koymaktadır (WVS, 2023). Sosyal sermaye kaynakları açısından oldukça önem arz eden gönüllü organizasyonlara üyelik ve katılım göstergeleri Türkiye’de bu seviyelerde ölçülürken;

Grafik 2 verileri de gönüllü organizasyonlara katılımların faaliyet alanlarına dağılımını orta koymaktadır. Buna göre Türkiye’de gönüllü organizasyonlara üye olan insanların en yüksek 2. Sırada “dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösteren dernekler”e yönelmektedir. Kuşkusuz bu durum, Türkiye sosyal sermayesine düşük seviyelerde kaynak üreten gönüllü organizasyonlarda dinin etkisini ortaya koymaktadır.

İslam inancının önemli sosyal sermaye kaynaklarından bir diğeri ise cemaatleşmelerdir. Türkiye’de ciddi anlamda bir dini cemaatleşme söz konusudur. Bu cemaatleşmeler de sosyal sermayeye katkı sunan toplumsal ilişkilere, önemli derecede referans sunmaktadır. Özellikle cemaat-içi ilişkiler, ibadet ve dini sohbetler aracılığıyla gelişmektedir. Bu anlamda Türkiye’deki dini cemaatler, dini motivasyonlar aracılığıyla insanları bir araya getirme anlamında Putnam’ın “bağlayıcı sosyal sermaye”sine; farklı sosyal statülerdeki ve farklı etnik kimliklerden insanları bir araya getirme bağlamında ise “köprü oluşturan sosyal sermaye” olarak ifade ettiği sosyal sermaye modeline örnek gösterilebilir. Daha önce de ifade edildiği üzere bağlayıcı sosyal sermaye, içerisinde barındırdığı güçlü motivasyon ve sadakat nedeniyle olumsuz sosyal sermaye de yaratabilmekte ve farklılıkların temsilini kısıtlayabilmektedir (Putnam, 2000: 105). Bağlayıcı sosyal sermayenin olumsuz etki yaratabilme potansiyeli aynı zamanda güven düzeylerine de yansıyabilmektedir. Grup-içi güven düzeylerinin artmasını sağlayan bu cemaatleşmeler, grup-dışı güven düzeylerine ise olumsuz yansıyabilmektedir. Nitekim bu durum da içerde sosyal sermaye düzeylerini artırırken; dış grup ile kurulan ilişkiyi daha da sınırlandırabilmekte ve sosyal sermayenin kaynak üretimini engelleyebilmektedir.

Ayrıca gönüllü organizasyonlara aktif/aktif olmayan üyelikler nezdinde yapılan değerlendirmede de “dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösteren dernekler”in Türkiye’deki tüm gönüllü organizasyonlar bağlamında önemli bir orana sahip olması; gönüllü organizasyonlara katılım ve üyelikte de dini motivasyonların bir hayli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ne var ki din olgusunun bütünleştirici ve birleştirici yanı olduğu gibi Fukuyama’nın da dikkat çektiği gibi sosyal sermayenin dine bakış açısı her zaman pozitif olmayabilmektedir. Mezhepçi yaklaşımların hoşgörüsüzlük, nefret ve şiddet doğurması muhtemeldir (Fukuyama, 1997: 43).

Dinin toplumsal işlevine vurgu yapan birçok görüş, dinin toplumsal dayanışma ve iş birliği için önemli bir kaynak olduğuna dikkat çekmektedir. Çalışmanın sunmuş olduğu argümanlar ışığında; dini kurumlar ve motivasyonların, sosyal sermayenin toplumsal etkileşim, aile bağları, komşuluk ve akraba ilişkileri gibi kaynaklarına katkı sunduğunu göstermektedir. Diğer yandan sosyal güven olgusunun inşa sürecine de bireyin sosyal çevresi ile olan ilişkilerinden başlayarak tesir etmektedir. Sosyalizasyon süreci içerisinde birey, kazanımlarını artırmaktadır. Müslüman birey de dinin değer ve norm olarak sunmuş olduğu temel ilke ve öğretilerden güveni, güvenilirliği, adaleti, yardımlaşmayı,

hoşgörüyü öğrenmektedir. Böylelikle birey, sosyal çevresinden tecrübe etmekte ve güvenilir toplumun temellerini atmaktadır (Tecim, 2011: 68). Din kurumunun toplumsal güven ve sivil katılım, dayanışma ve sosyal iş birliği parametreleri çerçevesinde sosyal sermayeye sunmuş olduğu katkı açıkken ve islam dininin “güvenilir olmak” ve “güven toplumu oluşturmak” gibi referanslarına rağmen Türkiye’de güven düzeylerinin düşük olmasını; Türkiye’nin toplumsal konsensüsünde, ideolojik ve politik ayrışmalarda aramak gerekecektir (Aslan, 2016: 194).

Türkiye’nin toplumsal güveninin düşük olmasına etki etmesi muhtemel bu unsurların yanı sıra 15 Temmuz 2016 tarihinde Fethullah Terör Örgütü’nün darbe girişiminin de Türkiye toplumsal güvenini sarsıcı etkisi söz konusudur. Bu bağlamda dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez’in; “Darbeden sonra toplumsal güven sarsıldı. Hiç kimsenin kimseye güveni kalmadı. En büyük zararı din-i mübin-i İslam gördü. Genç kardeşlerimizin dine olan güveni sarsıldı.” (TRT Haber, 2017), şeklindeki ifadeleri, terör örgütleri ve terör eylemlerinin toplumsal güven olgusuna yansıyan negatif etkilerini tartışmak için önemli bir referanstır.

Diğer taraftan İstanbul Politikalar Merkezi (İPM) ve Ankara Enstitüsü ortaklığıyla gerçekleştirilen “Türkiye’de Dindarlık Algısı” araştırmasının yayınlanan raporuna göre; Türkiye’de dini ritüelleri yerine getirme oranlarında ve genel anlamda dindarlıkta azalma söz konusu. Araştırmanın diğer önemli bulgularından bir diğeri ise Diyanet’e ve dini cemaat ve tarikatlara olan güvenin azalmış olmasıdır (Ete & Yargı, 2023). Esasında toplumun dini konulardaki güvensizliğinin temel nedenlerini dini, terör propagandası için kullanan yapılanmalarda aramak daha doğru olacaktır. Politik-ideolojik eylem ve söylemlerde dini argümanların suistimal edilmesi, din referanslı edimlerin güven kaybına uğramasına neden olabilmektedir. Ayrıca “dini terörizm” olarak da nitelendirilen, dini inançları kullanarak terör eylemleri gerçekleştiren terör örgütleri (El-Kaide, Boko Haram, IŞİD vs.) dini inançları kullanarak şiddet eylemleri gerçekleştirerek hem kendi inançlarına mensup kişilere hem de genel olarak toplumun diğer üyelerine yönelik ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki; yukarda bahsi geçen İslami düşünce yapısı ve inanç/değerleriyle örtüşmeyen fakat kendilerini İslami birer örgüt olarak nitelendiren yapılanmaların; İslami değerleri ve İslam dünyasını karşısına almış Siyonizm, Myanmar Askeri Cuntası, İslamofobik yapılanmalardan daha fazla güven kaybına neden olduğu açıktır. Bu durumu grup-İçi dayanışma perspektifinden değerlendirmemiz gerekecektir. Bu bağlamda dış tehditler ve saldırılar, bir grup içindeki dayanışmayı artıran önemli faktörler arasında yer almaktadır. Sosyal psikoloji ve sosyoloji alanındaki araştırmalar, dışarıdan gelen tehditlerin grup üyeleri arasında daha güçlü bir birlik ve aidiyet duygusu yarattığını göstermektedir. Özellikle etnik ve dinsel gruplar, dış tehditlerle karşı karşıya kaldıklarında içsel dayanışmalarını güçlendirme eğilimindedirler. Bu durum, grubun varlığını sürdürme ve dış tehditlere karşı kendini koruma içgüdüsü

ile doğrudan ilişkilidir. Bireylerin kendilerini tehdit altında hissettiği durumlarda, grup içi bağlar kuvvetlenmekte ve ortak hedefler doğrultusunda iş birliği yapma eğilimi artmaktadır. Bu süreç, sosyal sermayeyi, yani grup içindeki güven, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı arttırıcı bir etkiye işaret etmektedir. Özellikle etnik ya da dini gruplar, kimliklerini ve değerlerini korumak amacıyla tehditlere karşı daha güçlü bir kolektif bilinç geliştirebilmektedirler. Grup üyeleri arasındaki bu artan bağlılık, sivil toplum örgütleri, cemaatler ya da diğer toplumsal kurumlar aracılığıyla somutlaşabilmekte ve dış tehditlere karşı ortak savunma mekanizmaları geliştirilebilmektedir (Tajfel & Turner, 1986: 13). Dışarıdan gelen tehditlerin grup içi dayanışmayı pekiştirdiği bir başka boyut, sosyal sermaye kaynaklarının mobilize edilmesiyle ilişkilendirilmektedir. Nitekim grup üyeleri, karşılaştıkları tehditlerin büyüklüğüne göre daha fazla dayanışma ve iş birliği içerisinde hareket edebilmektedir. Yalın bir ifadeyle; sosyal sermaye, bireyler arasında güven ve iş birliğini pekiştirerek kolektif hareketlerin oluşumunu desteklemektedir. Bir etnik ya da dinsel grup, dış tehditler karşısında bir araya gelerek sahip olduğu kaynakları (maddi yardımlar, gönüllü iş gücü, bilgi paylaşımı gibi) etkin bir şekilde kullanarak, bu tehditlere karşı daha dayanıklı hale gelmektedir (Putnam, 2000: 93). Farklı etnik ya da dini gruplar, dışarıdan gelen tehditleri kendi iç dayanışmalarını arttırmak amacıyla bir fırsat olarak görme eğilimindedirler. Bu tür tehditler, sosyal sermayenin daha fazla mobilize edilmesine ve grup içinde daha güçlü bir bağ oluşmasına katkıda bulunmaktadır (McDonough & Roychowdhury, 2019: 47). Bu bağlamda, dış tehditlerin sosyal sermaye üzerindeki olumlu etkisi, bir grubun hayatta kalma mücadelesi verdiği ve kendini koruma amacıyla içsel dayanışmasını artırdığı anlarda belirginleşir. Bu tehditler, grup üyeleri arasında daha güçlü bir güven ve karşılıklı destek mekanizması geliştirerek, sosyal sermayenin etkin kullanımını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği üzere; din kisvesi altında işlenen terör eylemleri, insanların güven duygusunu zedelemekte ve toplumda derin yaralar açmaktadır. Böylece insanlar, günlük yaşamlarını sürdürebilme konusunda endişe duymaya başlamakta ve komşularına, iş arkadaşlarına hatta aile üyelerine bile şüpheyle yaklaşabilmektedir. Güven olgusunun sosyal sermaye açısından en temel değişkenlerden biri olduğuna dikkat çekilecek olursa bu durumun sosyal sermaye açısından ne denli tahrif edici olduğu anlaşılabacaktır. Ayrıca bu durum, sosyal bağların zayıflamasına ve toplumsal bütünlüğün ciddi şekilde zarar görmesine de yol açmaktadır. Dolayısıyla dini değerlerin suistimal edildiği örgütlerin faaliyetleri, dinler arası hoşgörü ve barışı da baltalayarak, toplumsal kutuplaşmayı ve çatışmaları tetikleyebilmektedir.

Genel bir değerlendirme ile; din olgusunun sosyal sermaye ile ilişkisi oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle Türkiye özelinde dini inançların sosyal sermaye üretiminin sosyal dayanışma, yardımlaşma, dernekleşme ve cemmatleşme noktasında katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Aydemir'in (2011) ifade ettiği üzere; "Türkiye toplumunun sosyal sermaye rezervlerinin anlaşılabilmesi için özgün bir çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır."

Sonuç

Sosyal sermayenin bir toplumun sosyal bütünlüğünü koruma, iş birliği ve güven inşa etme konusundaki rolü oldukça belirgindir. Türkiye’de yapılan çeşitli araştırmalar, sosyal sermayenin özellikle dini inançlar, hayırseverlik ve sivil toplum kuruluşlarına katılım gibi faktörlerle desteklendiğini göstermektedir. İslam dininin yardımlaşma ve bağış kavramları, bireylerin toplumsal hayatta aktif rol oynamasını sağlamakta ve bu sayede sosyal bağların güçlenmesine katkı sunmaktadır. Türkiye’de büyük bir çoğunluğun dini vecibelerini yerine getirerek sosyal yardımlarda bulunduğu göz önüne alındığında, dini değerlerin sosyal sermaye üretimi açısından kritik bir öneme sahip olduğu söylene-bilmektedir. Bununla birlikte, Dünya Değerler Araştırması’ndan elde edilen verilere göre Türkiye’nin genel güven düzeyinin oldukça düşük seviyelerde olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkiye toplumunda güven seviyesinin azalması siyasi kutuplaşmaların, aktif terör örgütlerinin varlığının ve terör eylemlerinin önemli bir rol oynadığını söylememiz mümkündür. Özellikle Türkiye gibi kültürel, mezhepsel ve etnik çeşitliliğin olduğu toplumlarda, sosyal sermayeyi inşa etmenin en önemli yolu kuşkusuz toplumsal güveni artırmaktan geçmektedir. Ancak politik istikrarsızlık, siyasi kutuplaşmalar ve kültürel farklılıkların derinleşmesi, güven ve iş birliği duygusunu zayıflatmakta, bu da sosyal sermayenin etkin kullanılmasını engellemektedir. Araştırmalar ayrıca, güven düzeyinin bu kadar düşük seyretmesinin temel sebeplerinden birinin, Türkiye’de çeşitli terör örgütlerinin ve siyasi kutuplaşmaların toplum üzerindeki etkileri olduğunu öne sürmektedir. FETÖ, PKK, DHKP-C gibi terör örgütlerinin uzun yıllardır yarattığı güvenlik endişeleri, toplumun sosyal sermaye ve güven düzeyini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu bağlamda, toplumsal birlikteliği güçlendirmek için siyasi kutuplaşmanın ve etnik çatışmaların azaltılması gerektiği açıkça ortaya konmaktadır. Netice itibarıyla, Türkiye’de sosyal sermayenin geliştirilmesi ve toplumsal güvenin artırılması, dini inançların ve sivil toplum kuruluşlarının aktif işleviyle mümkündür. Ancak bu süreç, aynı zamanda siyasal ve etnik çatışmaların hafifletilmesi ve toplumsal uzlaşmanın sağlanmasıyla desteklenmelidir. Böylelikle sosyal sermaye, güven ve dayanışmanın artırılması yoluyla toplumsal barışın inşasına katkıda bulunabilecektir.

Görülmektedir ki dini değer, inanış ve normlar sosyal sermaye olgusuna sosyal dayanışma ve toplumsal iş birliği bağlamlarında katkı sunmaktadır. Türkiye’de de bunu görmek mümkündür. Ayrıca toplumsal bütünleşmenin sağlanması, gelir eşitsizliği sorunun çözümü ve ülkede güven ikliminin oluşturulması sosyal sermaye kaynaklarının beklenen etkiyi göstermesine olanak verecektir. Bütüncül açıdan din özellikle de geleneksel toplumlarda önemli olmakla birlikte; dil, ekonomi, eğitim ve yönetsel bürokrasi bu toplumsal dayanışmanın önemli ölçütleridir. O halde sosyal sermaye açısından din olgusunu -en önemli değişkenlerden biri olsa da- tek değişken olarak kabul etmek, Türkiye’nin sosyal sermaye düzeyinin anlaşılmasını da sınırlandıracaktır. Türkiye’nin sosyal dinamiklerini göz ardı etmeden, Türk kültürünün de

barındırdığı özgül değerlere dikkat çekerek yapılacak bir araştırma, Türkiye'nin sosyal sermaye kaynaklarına dair daha bütüncül bir çerçeve sunacaktır.

Ayrıca ifade edilmelidir ki Türkiye'de din ve sosyal sermaye ilişkisine dair bir araştırmada "Din ve Kimlik: dinin bireysel ve toplumsal kimlik üzerindeki etkileri ve dinî kimliğin farklı sosyal gruplar arasında nasıl farklılık gösterdiği; Eğitim ve Din: din eğitiminin sosyal sermaye birikimine katkısı ve okul/üniversitelerde dinin rolü ve sosyal ilişkiler üzerindeki etkileri; Siyaset ve Din: dinin siyasal katılım ve davranışlar üzerindeki etkisi ile dini grupların siyasi güç ve sosyal sermaye ilişkisi" konuları üzerine yoğunlaşarak, Türkiye'de dinin sosyal sermaye üzerindeki etkileri derinlemesine incelenebilecektir. Ayrıca, nicel ve nitel araştırma yöntemleri kullanılarak, bu alanlarda kapsamlı veri toplamak ve analiz etmek, özgün ölçümler geliştirmek, sonuçların daha güvenilir olmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alaçahan, O., & Duman, B. (2011). Güven ve sivil bağlılık boyutuyla sosyal sermaye ve mezhep: Kahramanmaraş örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36), 108-131.
- Aslan, S. (2016). Türkiye'de sosyal sermaye bileşenlerinden güven hakkında bir değerlendirmeye. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17 (2), 181-204.
- Aydemir, M. A. (2011). *Sosyal sermaye: topluluk duygusu ve sosyal sermaye araştırması*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Aydemir M. A. & Tecim, E. (2012). Türk toplumunda aile ve dinin sosyal sermaye potansiyeli. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 43-59
- Bellah, R. N. (1967). Civil religion in America. *Daedalus*, 96(1), 1-21
- Berger, P. L. (2002), *Dinin krizinden sekülerizmin krizine*, (Çev. A. Köse), sekülerizm sorgulanıyor, Ufuk Yayınları.
- Bilgiç, M. S., & Koydemir, F. S. & Akyürek, S. (2014). Türkiye'de kimlikler arası kutuplaşmanın sosyal mesafe üzerinden ölçümü ve toplumsal güvenliğe etkisi. *Bilge Strateji*, 6 (11), 163-205.
- Bourdieu, P. (2017). *Ayrım (beğeni yargısının toplumsal eleştirisi)*, (2. Baskı), (Çev. Derin Fırat Şannan ve Ayşe Günce Berkurt), Heretik Yayınları.
- Bourdieu, P. (1986). "The forms of capital", *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. J. G. Richardson, New York: Greenwood Press, s. 241-258.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Çarkoğlu, A., & Gökşen, F., & Aydın, D. (2006). Türkiye'de hayırseverlik: vatandaşlar, vakıflar ve sosyal adalet. TÜSEV, <http://www.tusev.org.tr/tr/sosyal-yatirim/degisim-icin-bagis-projesi/yayin-turkiyede-hayirseverlik-vatandaslar-vakiflar-ve-sosyal-adalet-arastirmasi-sonuc-raporlari> adresinden 11.11.2022 tarihinde erişilmiştir.

- Çakmak, F. (2015). Din-Toplum İlişkisi Bağlamında “Dinsel İtibar” Kavramı Üzerine Teorik Bir Değerlendirme. *Eskiye Dergisi*, 30, 59-69.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2014) Türkiye’de dini hayat araştırması. 19.09.2024 tarihinde https://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/914_1.pdf adresinden erişilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2018). Cami Merkezli Etkinlikler, <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Detay/94/cami-merkezli-etkinlikler> adresinden 17.09.2024 tarihinde erişilmiştir
- Durkheim, E. (1995). *The elementary forms of religious life*. Free Press. (Orijinal çalışma 1912’de yayımlandı).
- Durkheim, E. (2014). *Toplumsal İşbölümü*, (Çev. Özer Ozankaya), (2. Baskı), Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (2018). *Dini hayatın ilkel biçimleri*, (Çev. Fuat Aydın). (3. Baskı), Eskiye Yayınları
- Ete, H., & Yargı, A. (2023). Türkiye’de dindarlık algısı raporu, İstanbul Politikalar Merkezi ve Ankara Enstitüsü, toplumsal eğilimler-3, 23.01.2024 tarihinde https://www.ankaraenstitusu.org/wp-content/uploads/2023/11/Turkiyede_Dindarlik_Algisi.pdf adresinden erişilmiştir.
- Field, J. (2006). *Sosyal Sermaye*. (1. Baskı). (Çev. B. Bilgen ve B. Şen). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fukuyama, F. (1997). *Social capital (the tanner lectures on human values)*, Brasenose College, Oxford, 19.09.2024 tarihinde https://tannerlectures.utah.edu/_resources/documents/a-to-z/f/Fukuyama98.pdf adresinden erişilmiştir.
- Fukuyama, F. (2005). *Güven- Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması* (3. Baskı), (Çev. Ahmet Buğdaycı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Eserin orijinali 1995 yılında yayımlanmıştır).
- Grootaert, C. (2010), “*Sosyal sermaye: kayıp halka?*”, sosyal sermaye – kuram, uygulama, eleştiri-, (Der. M. Murat ŞAHİN ve A. Zeki ÜNAL), İstanbul: Değişim Yayınları.
- Haldun, İ. (2015). *Mukaddime 1-2*, (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haynes, J. (2017). *Religion in global politics*. Harlow: Longman.
- Huang, Y. (2015). Religion as Social Capital in Britain: Its Nature and Contribution to Integration. *The International Journal of Religion and Spirituality in Society*, 6(1), 13-26.
- Kitapçı, İ. (2015). Motivasyonel bir güç olarak sosyal sermaye kavramı ve rasyonalitesi. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 7 (1-2), 11-36.
- Köse, A. (2001). Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24, 150-165.
- Lockhart, W.H. (2005). Building Bridges and Bonds: Generating Social Capital in Secular and Faith Based Poverty to Work. *Sociology of Religion*, 66, 45-60.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (1. Baskı). (Çev.O. Akınhay ve D. Kömürcü). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (1992). *Alman İdeolojisi Feuerbach*, (Çev. Sevim Belli). (3. Baskı), Ankara: Sol Yayınları.

- Marx, K. (2018). *Seçme sosyoloji yazıları* (2. Baskı), (Der. T. B. Bottomore ve M. Rubel), (Çev. Özer Ozankaya), İzmir: Cem Yayınevi.
- Mccoy, S. J., & McDonough, I. K., & Roychowdhury, P. (2019). The Impact Of Terrorism On Social Capital: Evidence From The 2015 Charlie Hebdo Paris Shooting. *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 0305-9049 doi: 10.1111/obes.12343
- McDonough, E., & Roychowdhury, D. (2019). *Political violence and social capital: How do terrorist attacks affect political trust? *Journal of Conflict Resolution*, 63(1), 33-59. <https://doi.org/10.1177/>
- Nişancı, Z. (2023). Sayılarla türkiye’de inanç ve dindarlık. International Institute of Islamic Thought & Mahya Yayıncılık, 18.03.2024 tarihinde https://nsp.marmara.edu.tr/dosya/nsp/Raporlar/Say%C4%B1larla%20Tu%CC%88rkiye'de%20I%C-C%87nanc%CC%A7%20ve%20Dindarl%C4%B1k_ebook.pdf adresinden erişilmiştir.
- Palabıyık, A. (2011). Pierre Bourdieu Sosyolojisinde “Habitus”, “Sermaye” Ve “Alan” Üzerine. *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı 61-62, 121-141.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American Community*, New York: Simon&Schuster.
- Sosyal Veri (2022). Faaliyet alanlarına ve bölgelere göre dernekler. <https://sosyalveri.net/analiz/faaliyet-alanlarına-ve-bölgelere-göre-dernekler> adresinden 21.06.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Stark, R., & Bainbridge, W.S. (1987), *A Theory of Religion*, (1. Baskı). Rutgers University Press.
- Stromnes, K. (2008). The importance of church attendance and membership of religious voluntary organizations for the formation of social capital. *Social Compass*, 55 (4), 478-496.
- Su, M. (2023). Yaygın din eğitimi bağlamında kilise gençlik çalışmaları: Katolik kilisesi örneği. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2), 153-166. DOI: 10.58568/firatilahiyat.1351451.
- Şan, M.K. (2007). Bilgi toplumuna geçişte sosyal sermayenin taşıdığı önem ve Türkiye gerçeği. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 2 (1), 70-94.
- Şan, M.K., & Şimşek, R. (2011). Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arka Planı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6 (1), 88-110.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Nelson-Hall.
- Tecim, E. (2011). *Sosyal Güven, Sosyal Sermaye ve Dindarlık Çalışması*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Tocquaville, A. (2016). *Amerika’da Demokrasi*. (1. Baskı). (Çev. S. Sertdemir Özdemir). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Tönnies, F. (2019). *Cemaat ve Cemiyet*. (1. Baskı), (Çev. Emre Güler), Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Trautmüller, R. (2010). Moral Communities? Religion As A Source Of Social Trust in A Multilevel Analysis Of 97 German Regions. *European Sociological Review*, 27(3), 346-363.

- TRT Haber. (2017). Diyanet işleri başkanı görmez: 15 Temmuz'dan sonra toplumsal güven sarsıldı, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/gormez-15-temmuz-da-toplumsal-guven-sarsildi-310521.html> 11.23.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Tüysüz, N. (2011), "Sosyal sermayenin ekonomik gelişme açısından önemi ve sosyal sermaye endeksinin hesaplanması", planlama uzmanlığı tezi, T.C. Kalkınma Bakanlığı Yayınları.
- Weber, M. (2011). *Protestanlık ahlakı ve kapitalizmin Ruhu* (1. Baskı), (Çev. M. Köktürk), BilgeSu Yayıncılık.
- Weber, M. (2023). *Din sosyolojisi*. (Çev. Latif Boyacı), Kapra Yayıncılık. (Orijinal çalışma 1922'de yayımlandı).
- Woolcock, M. (2001). "The place of social capital in understanding social and economic outcomes", https://www.researchgate.net/publication/269576288_The_Place_of_Social_Capital_in_Understanding_Social_and_Economic_Outcome adresinden 22.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- WVS (World Values Survey) (2023). <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> adresinden 12.05.2023 tarihinde erişilmiştir.